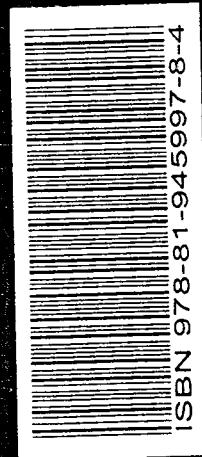
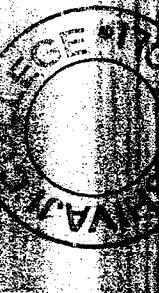

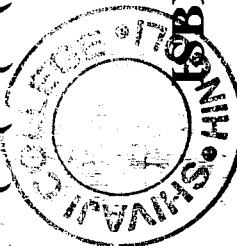
શિક્ષણાતીલ સંશોધન પદ્ધતિ

અધ્યાત્મ

દ્રો. નાહિંદ કેશાવ જોણેઠે

ગુજરાત પદ્ધતિકાશન

ISBN : 978-81-945997-8-4

अनुक्रमणिका

• उच्च शिक्षणातील संशोधन पद्धती

डॉ. नवीन केशव सोळंके

© सुरक्षित

• प्रकाशन क्रमांक 3151

• मुख्यपृष्ठ

श्री. विकास ढमाले

इंडोक्हिजन ऑफसेट प्रिंटिंग अॅन्ड बायडिंग,

एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर,

ता. जि. लातूर - 413531.

• मुद्रक

श्री. विकास ढमाले, श्री. अनंत कोटीवाले

मानव्यविद्या शाखेतील संशोधन पद्धतीतील माहिती संकलनातील समस्या

डॉ. नवीन केशव सोळंके

• मुद्रक

श्री. विकास ढमाले

इंडोक्हिजन ऑफसेट प्रिंटिंग अॅन्ड बायडिंग,

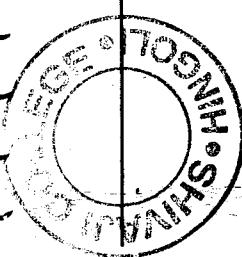
एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर, जि. लातूर

संशोधन अहवाल लेखनाचा अभ्यास

• प्रथमावृत्ती : 26 जानेवारी 2021 Assistant Professor
Satyavati College,Hingoli.
Tq& Dist.Hingoli.(M.S.)

— २५८ —

अ.क्र	विवरण	पृष्ठ क्रमांक
१	संशोधनातील सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा आध्यास	१
२	चल : संशोधनातील एक मापदंड डॉ. सुनंदा रामचंद्र भुसारे	१२
३	गृहितक सिधांतावर आधारलेले संशोधन डॉ. एन. आर. हरगुळे	१७
४	शैक्षणिक संशोधन काळाची गरज डॉ. एस. एन. मुंदे	२४
५	मानव्य विद्याशाखेतील संशोधन पद्धतीचे स्वरूप आणि दृष्टीकोन डॉ. मनिषा बाबराव गवळी	३२
६	मानव्यविद्या शाखेतील संशोधन पद्धतीतील माहिती संकलनातील समस्या डॉ. नवीन केशव सोळंके	४१
७	सामाजिक संशोधन आणि वैज्ञानिक अधिक्षान पद्धती डॉ. आर.डी. मुकटे	४८
८	उच्च शिक्षणातील संशोधनाचे स्वरूप मुल्यमापन डॉ. सुभाष एन. सातव	५३
९	संशोधन अहवाल लेखनाचा अभ्यास	५९

सामाजिक संशोधन आणि वैज्ञानिक अधिकारी

३०८

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय,
हिंगोली. डि. हिंगोली

卷之三

ପ୍ରକାଶକ

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. जिज्ञासा ही त्याची एक मुलभूत गणगरज आहे. सामाजिक जीवनात त्याला विविध प्रकारचे अनुभव येत असतात. शास्त्राला कोणत्याही विषयाचे वावडे नसते. जे जे म्हणून मानवाच्या अनूभव कक्षेत येवू शकते ते सर्व शास्त्राचा अस्यास विषय होऊ शकते. म्हणूनच शास्त्र हे ग्राम्यांने पद्धतीवर आधारलेले असते. संशोधन हा शब्द सर्वसामान्य व्यवहारात प्रचलीत आहे. विविध क्षेत्रातील बोद्धीक आणि व्यवहारीक समस्यांची उत्तरे शोधून काढणे हा संशोधनाचा मुख्य उद्देश आणि प्रयत्न असतो. त्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब केला जाते. संशोधन ही अलंत काळजी पुर्वक आणि टीकात्तक रवरुपाची चोकशी असून त्याद्वारे वर्तमानित तथ्ये आणि तत्वे जोधली व काढली जातात. काही तरी निश्चित ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी यात

संशोधन हा ज्ञानाचा अविभाज्य घटक आहे. मानवी जीवनात संशोधनाचे महत्व फार मोठे आहे. वर्तमान काळात नवीन ज्ञानाची भर घालणे हे संशोधनाचे मुलभूत कार्य आहे. सर्व प्रकारची संशोधने प्रामुख्याने समाज जीवनाशी संबंधित असलात. मानवी वर्तनुक हाच सामाजिक जीवनाचा आधार असल्यामुळे सामाजिक करण्यासाठीची देजानिक पद्धत आहे. शास्त्राचा विस्तार आणि विकास करण्यासाठी

आपातिक अंशोद्धरण आणि वैज्ञानिक अधिष्ठान पक्षही

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय,
हिंगोली. शि. हिंगोली

प्रस्तावना :- मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. जिज्ञासा ही त्याची एक मुलभूत शामाजिक जीवनात त्याला विविध प्रकारचे अनुभव येत असतात.

शास्त्राला कोणत्याही विषयांचे वावडे नसते. जे जे म्हणून मानवाच्या अनूभव कक्षेत येवू शकते ते सर्व शास्त्राचा अस्यास विषय होऊ शकते. म्हणूनच शास्त्र हे प्रामुख्याने पद्धतीवर आधारलेले असते. सशोधन हा शब्द सर्वसामान्य

व्यवहारात प्रचलीत आहे. विविध क्षेत्रातील बौद्धीक आणि व्यवहारीक समस्यांची उत्तरे शोधून काढणे हा संशोधनाचा मुख्य उद्देश आणि प्रयत्न असतो. त्यासाठी अन्यांसाठीचा घटनीज्ञान घेण्यात येणाऱ्या जातीचा संशोधन ई अद्यांत फाळजी पर्वतक

आणि ईकात्मक रचयिताची योक्षी असून त्याद्वारे वस्त्रूनिष्ठ तश्ये आणि तत्वे शोधली व काढली जातात. काही तरी निश्चित झान प्राप्त करण्यासाठी यात जाणीव पूर्वक तपास केला जातो.

संशोधन हा ज्ञानाचा अविभाज्य घटक आहे. मानवी जीवनात संशोधनाचे महत्व फार मोठे आहे. वर्तमान काळात नवीन ज्ञानाची भर घालणे हे संशोधनाचे मुलभूत कार्य आहे. सर्व प्रकारची संशोधने प्रामुख्याने समाज जीवनाशी संबंधित असलात. मानवी वर्तनुक हाच सामाजिक जीवनाचा आधार असल्यामुळे सामाजिक करण्यासाठीची देजानिक पद्धत आहे. शास्त्राचा विस्तार आणि विकास करण्यासाठी

स्पष्टीक प्रक्रिया आहे. संशोधनाद्वारे एका बाजूला निसर्गाच्या रचनेची कारणमीमांसा करात असतो. सामाजिक घटनांची कारणमीमांसा प्रस्तापीत करणे आणि ज्ञानाची व्याप्ती वाढविणे हाच सामाजिक संशोधनाचा उद्देश असतो. कोणत्या तरी सामाजिक समस्येच्या सोडवणूकीसाठी केलेले पद्धतशीर आणि शास्त्रीय चिंतन म्हणजे "संशोधन" होय श्री. पावलाय यांच्यामते सामाजिक संशोधन ही संज्ञा "समाज आणि संशोधन" या दोन क्षेत्रांशी निगडीत आहे. क्रमबद्धता, अंतर्गत परस्पर संबंध, सामान्य स्पष्टीकरण आणि नैसर्गिक नियम यांच्याद्वारे नविन तथ्ये शेधून काढण्याची किंवा जुन्या तथ्यांची पडताळणी घेण्यासाठी सामाजिक संशोधन ही एक वैज्ञानिक अधिष्ठान असणारी प्रक्रिया पद्धती आहे. थोडक्यात असे म्हणू की, सामाजिक तथ्ये, व्यवहार, घटक, कार्यकारण -संबंध, नियम, सिधांत आणि नवीन ज्ञान यांच्याशी संबंधीत असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या संशोधनांना सामाजिक संशोधन असे म्हणतात.

विषयप्रतिपादन :-

सामाजिक संशोधनाचे स्वरूप उद्देश आणि संशोधनाचा दृष्टीकोन यावर आधारीत सामाजिक संशोधनाचे विविध प्रकार पुढील प्रमाणे.

- १) मौलिक, शुद्ध, सैद्धांतिक संशोधन (Basic or pure Research)
- २) व्यावहारिक, क्रियात्मक संशोधन (Practical of applied Research)

व्यावहारिक संशोधन (Applied Research) :

जेव्हा संशोधनचा उद्देश व्यावहारिक उपयोगासाठी ज्ञान हाच असतो तेव्हा त्यास व्यावहारिक संशोधन म्हणतात. रॉबर्टलिंड (Robert Lind) यांनी व्यावहारिक संशोधनांचा पुरस्कार केला. या संशोधनाचा संशोधनाअंतर्गत सामाजिक नियोजन, सामाजिक कायदे, धर्म, शिक्षण, आरोग्य, रक्षणासंबंधीचे नियम इ. विषयाचा समावेश होतो. कार्यकारण संशोधनाचे कार्य हे केवळ व्यावहारिक जीवनाशी संबंधीत विषय आणि समर्याबाबत यथार्थ ज्ञान मिळविणे आहे. स्टाउफर (Stouffer) यांनी सामाजिक जीवनात व्यावहारिक संशोधनाचे

असेल तर त्याला व्यावहारिक बाजूवर अधिक भर दयावा लागेल. या वैज्ञानिक पद्धतीचा आणि तंत्राचा उपयोग शुद्ध संशोधनात केला जातो. अशाच स्वरूपाचा विचार श्रीमती . पॉलीन यंग (Pauline Young) यांनी संशोधनाचा एक निश्चत संबंध लोकांच्या प्राथमिक आणि कल्याणाशी असतो. (This search for knowledge has a definite relation to peoples basic needs and welfare)"

१) सामाजिक तथ्य समाजाकरीत कशा प्रकारे उपयोगी आहे यासंबंधी विश्वासनीय प्रमाणांना प्रस्तुत करणे. २) अशा प्रकारच्या तंत्राचा उपयोग व विकास करणे हे मौलिक संशोधनासाठी उपयोगी आहे. ३) तथ्य आणि विचारांना प्रस्तुत करणे की ज्यामूळे निष्कर्षीकरण आणि सामान्यीकरणाच्या प्रक्रियेस प्रोत्साहन मिळू शकेल.

"ऑर्थर लेविस व रॉबर्टलिंड " यांनी संपादीत ज्ञानाचा सामाजिक कल्याणासाठी उपयोग करणे हा या संशोधन पद्धतीचा उद्देश आहे. समस्या निर्मितीला प्रतिबंध घालणे व त्यावर निर्माण झालेल्या उपाययोजना सूचविणे यावर भर दिला. सामाजिक अधिनियम, नियोजन, स्वास्थ, शिक्षण, धर्म, न्याय, मनोरंजन इ. क्षेत्रात क्रियाभिमूख संशोधन पद्धतीचा उपयोग होतो. ज्ञान हे व्यवहारोपयोगी असावे असा आग्रह आहे. क्रियाभिमूख संशोधनाचा संबंध प्रत्यक्ष जीवनाशी असतो. प्रत्यक्ष जीवनात काय ? कसे ? या प्रकारच्या संशोधन पद्धतीद्वारे मिळविली जातात.

संशोधनाचे महत्त्व :-

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक घटनाचे अध्ययन आहे. त्यासाठी समाजाचा विकास होण्यासाठी त्यांची अत्यंत मदत होते. सत्याचे संशोधन केल्यामूळे ज्ञानप्राप्ती होते आणि त्याचा समाजाला अत्यंत उपयोग होतो. संशोधनामूळे समाजातील दृष्टप्रवृत्तीची आणि त्यांच्या दुष्परिणामांची जाणीव होते. संशोधन ही एक संचयी प्रक्रिया आहे. सामाजिक प्रक्रिया, वर्तनप्रक्रिया सामाजिक घटना व सामाजिक व्यवस्थांमधील साम्य आणि भेद यांचा ~~Shodhak~~ Professor Hingoli सातत्याने प्रयत्न होत असतो. सामाजिक संशोधनाची उपयुक्तता सांगतात ~~Hingoli~~ Prof. D. D. Hingoli (MS.)

उच्च शिक्षणातील संशोधन पद्धती

५२

सामाजिक संशोधनाचा मुख्य उद्देश एकादया सामाजिक समस्येवाबाबत वरदृष्टित
प्रकृत करणे हाच असतो. सामाजिक संशोधनामुळे जून्या रुढीवादी,
पृथिवी, लोकभ्रम, अंधश्रद्धा, संकुचित विचारसरणीना आला बरसतो व त्यांसंबंधीची
वास्तव भूमिका नविन ज्ञानाच्या आधारे तयार होते. अशा संशोधनामुळे समाजाला
बरीच मदत होते वैज्ञानिक ज्ञानाच्या अनुभव मिळतो. यादून समाजाची सामाजिक
प्रगती साधता येते. सामाजिक जागृती करण्याचे कार्य, प्रयत्न संशोधन सातत्याने
करीत असतात.

निष्कर्ष :-

- १) सामाजिक संशोधनाचा संबंध केवळ संशोधनापूरता नसून त्याचा
उपयोग व्यावहारिक, प्रशासकीय समस्या सोडविण्यासाठी केला जातो.
उदेश आणि सिद्धांताचे व्यक्ती समुहावर काय परिणाम होतील याचाही
अमृत्यु या संशोधनात केला जातो. अनेक विषयप्रवाहाशी संबंध
असून व्यापक समस्येचे अध्ययन केले जाते.
- २) व्यावहारिक, क्रियाभिमुख संशोधनाचा संबंध प्रत्यक्ष जीवनाशी असतो.
प्रत्यक्ष जीवनात काय ? कसे ? का ? या प्रश्नांची उत्तरे प्रस्तुत
संशोधनपद्धतीद्वारे मिळविता येतात.
- ३) सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ.प्रदिप आगलावे (साईनिक प्रकाशन,
नागपूर)
- ४) सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ.बी.एम.क.ज्हाडे (पंचांगा
पकाशन,कोल्हापूर)
- ५) माहिती तंत्रज्ञान (MKCL- Ms.CIT) महाराष्ट्र शासन
- ६) समाजशास्त्र ११ ची क्रमीक पुस्तक - महाराष्ट्र राज्य मा.व उ.मा.शिक्षण
मंडळ पूणे)

उच्च शिक्षणातील संशोधन पद्धती

५३

प्रकरण ८

उच्च शिक्षणातील संशोधनाचे स्वयं मुल्यमापन

डॉ. सुभाष एन. सातव

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय,
हिंगोली, जि. हिंगोली

प्रस्तावना :

प्राचीन काळी अनेक शतकापर्यंत भारतात शिक्षण ही खाजगी
संस्थाची जबाबदारी आहे असे मानले जात होते. शासकीय संस्थामार्फत
शिक्षण देण्याच्या सोयी कुठली उपलब्ध नव्हत्या. गजा अशोकाच्या
काळापासून बृहदांच्या आश्रमाचे उपांतर उच्च शिक्षणाचे केंद्रात झाले.
नालंदा येथे बौद्ध आश्रमाचे नक्षशिला बनारस नालंदा, बलुम्भी,
विकमशीला ही उच्च शिक्षण देणारी केंद्रे प्रसिद्धीस आली. नालंदा हे
तर जागतिक किऱीचे शिक्षण केंद्र होते. विजापूर जिल्हातील सालोटी
येथील देवालय १० व्या व ११ व्या शतकातील हिंदुचे प्रसिद्ध उच्च
शिक्षण केंद्र होते. मोगलांच्या आक्रमणामुळे भारतातील उच्च शिक्षण
केंद्रे नामशेष झाली. बिटीशाकाळात आजच्या विद्यापीठीय शिक्षणाच्या
संकल्पनेतुसार विद्यापीठीय उच्चशिक्षणाचा पाया घातला गेला.

कोणत्याही राष्ट्राच्या विकास हा त्या देशातील उच्च शिक्षण
व उच्चशिक्षण अंतर्गत संशोधनावर असतो. आज संशोधन हे शिक्षणाचे
पुलभूत महत्वाचे अंग मानले जाते. शिक्षण क्षेत्रात संशोधनाला महत्वाचे
Shivaji College, Hingoli. Assistant Professor, Shivaji College, Hingoli. स्थान आहे. शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक समस्येचे सोडवाण्यक ही
संशोधनातून शास्त्रीय पद्धतीने करण्यावर भर दिला जात आहे. भारताचे
माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी डॉ. सॅम पित्रोदा यांच्या